

*Піскунов О. В.,
старший викладач кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету*

*Тищенко К. А.,
доцент кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету*

ФОНЕТИЧНИЙ ЗАКОН І АНАЛОГІЯ В РОЗВІДКАХ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

Анотація. У статті розглядається питання вивчення фонетичних умов, за яких відбувалися ті або інші звукові зміни. Основна увага приділяється фонетичному закону й аналогії як у теоретичному, так і в практичному аспектах на матеріалі студій українських мовознавців – представників історичного методу.

Ключові слова: фонетичний закон, аналогія, фонетичні умови, реконструкція архетипів.

Постановка проблеми. Важливим моментом у порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) стала вимога з'ясування дії фонетичних законів та аналогії [6, с. 15]. Зазначимо, що спеціального дослідження, присвяченого темі фонетичного закону й аналогії, в працях українських мовознавців, у компаративістиці немає. Це зумовлює актуальність статті.

Метою розвідки є висвітлення відповідного кола питань стосовно фонетичного закону й аналогії як у теоретичному, так і в практичному аспектах на матеріалі студій українських мовознавців зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні вчені, зокрема В. Поставалова, стверджують, що ідея фонетичного закону є значним кроком у трактуванні сутності й характеристик мовних регулярностей [12, с. 128].

В. Журавльов високо оцінює думку про регулярність і безвинятковість фонетичних законів [8, с. 29]. Як відомо, учення про фонетичні закони й аналогію плідно розроблялося молодогограматиками. Молодограматики визнавали принципову роль фонетичних законів та аналогії: «Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на розумінні яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях» [11, с. 194–195]. Отже, молодогограматики намагалися вивчити сутність фонетичних змін застосовуючи фонетичні закони й аналогію. На думку Й. Шмідта, який аналізував роботи свого сучасника А. Шлейхера, усі звукові зміни відбувалися під дією таких факторів: «фонетичних законів, які діяли без винятку, і перехресних із ними неправильних аналогій» [7, с. 51]. За словами Б. Дельбрюка, А. Шлейхер указував як на «фонетичні закони, які діють без винятків, але цим не говорить, що він не визнавав ніяких інших законів, крім діючих без винятків» [7, с. 51].

Відзначимо, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напрямку ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П. Бузук загалом сприймав молодогограматич-

ну концепцію фонетичних законів. Теоретичний аспект мовознавець доповнює таким: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не є кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то ... у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не потрапили в мову тих, хто розмовляє, і не зазнали заміни. І, навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, частовживані слова» [4, с. 53–54]. Мовознавець убачає сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором у житті мови й відмічає: «Установлення звукового закону в з'яванні всіх представлених обмежень нам видається тільки констатацією утвореного в мові процесу вже *post factum* із докладним з'ясуванням його меж у різних відносинах, і в такому випадку зрозуміло, що закон не матиме винятків, оскільки всі вони будуть обговорені під час його формулювання» [4, с. 54]. П. Бузук підтримує тезу про безвинятковість звукових законів: «У відомий час у певній мовній групі трапилася певна звукова зміна. Винятків із цього звукового закону не може бути. Уявне виключення пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням за аналогією» [2, с. 45]. Як приклад мовознавець подає факти зміни дифтонгів **ai*, **oi*, **ei* в монофтонги *ē* та *i* [2, с. 46].

У працях учених – прихильників історичного методу – значне місце посідає трактування фактора аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії (особливо граматичної) подав П. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець уважав як «складний психологічний процес, у складі якого ми вбачаємо, по-перше, асоціацію за схожістю, по-друге, асоціацію за суміжністю» [2, с. 95]. Таке розуміння сутності аналогії подібне до трактування В. Богородицького [1, с. 442]. А внутрішня, глибинна причина аналогії полягає в тому, що «в її основі лежить той самий спільний для всієї душевної діяльності людини принцип економії мислення» [2, с. 96].

У практиці своїх досліджень П. Бузук звертається до явища аналогії. Так, заочно дискутуючи з О. Соболевським і О. Шахматовим стосовно історії сполучень «голосна + плавна», які утворилися з «*плавна* + *ь*, *ь*» не на початку слова, П. Бузук пояснює *ь* перед *к* в слові *гьськь* аналогією. Мовознавець досліджує історію переходу *о*, *е* в *і* в закритих складах після занепаду глухих. У словах *кілок*, *кінець* появу *і* замість *о*, *е* в словах типу типа *мед* замість *мід*, *сел* замість *сіл* мовознавець пояснює аналогією [3, с. 43]. До явища аналогії П. Бузук [5, с. 44] апелює, коли розглядає так звані «виймки з розглянутого звукового закону, котрі виявлені, по-перше, за-

ховання *е*, *о* з *ь*, *ь* (*день* із *днь*, *менше* з *мьнше*, *сон* із *сьн*, *сином* із *сынъм*), по-друге, заховання *е*, *о* в повноголосних формах (*город*, *горох*, *порог*, *берег*, *голос*, *холодно* тощо; такі рідні явища, як *пори́г*, *голі́вка*, викликані пізнішою аналогією) [3, с. 43]. Винятки в словах типа *сьомий* під час дослідження історії лабіалізації *е* та поява *е*, замість *о* (в словах *хочемо* під впливом *хоче*), мовознавець пояснює аналогією [3, с. 48–49]. П. Бузук також подав граматичну аналогію на прикладі форм типу *землі*, яка з'явилась за аналогією з *рибі* < *рыбь* [5, с. 64], а також дослідив форми на *-ові* під впливом *овь* [5, с. 66] і новоутворення за аналогією з твердими основами *коньові*, *коньови*, *коньом* тощо [5, с. 67].

У практичному аспекті А. Кримський звертався до явища аналогії (нефонетичної) у процесі пояснення появи *а* у словах типа *Махайла*, *Махаил* [9, с. 253]. Нефонетичною аналогією пояснює мовознавець появу кореня *яв* у словах типу *Явдох*, *явресі*, *Явтух* [9, с. 397–398].

Є. Тимченко встановив умови фонетичних змін і хронологізував їх (привівши паралелі з інших слов'янських мов): праслов'янське *g* у веларний спірант і гортанне [13, с. 44–45], ствердіння голосних напівпалатальних і палатальних перед *е*: *небо*, *пень*, *нива* [13, с. 45], ствердіння губних у всіх положеннях: *голуб*, *кров*, *масо*, *пйать* [13, с. 45].

А. Кримський дослідив і сформулював фонетичні умови дії фонетичного закону, коли «звук *е* після м'яких приголосних схильний перетворюватися у малорусів перед твердими складами – у [ь] *о*; а перед м'якими складами і в изгашенні (вимові – *О. П.*, *К. Т.*) або зберігаються в формі *е*, або розширюється в *я*» [9, с. 399].

Студіювання праць представників історичного методу показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанціональний характер. Зазначеним ученим було характерне буквальне трактування мовних фактів минулого. Мовознавці намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов. Так, А. Кримський, аналізуючи звуковий склад говірок Київщини в письмових пам'ятках XVII ст., встановив, що «рефлекс звука *ѡ* звучав у четверті» XVII ст. ближче до *ю* і до *у*, ніж до *і* і до *'і* [9, с. 164]. Мовознавець дослідив відтінки звука *е*, який передавався церковнослов'янською *є*. Мовознавець закидає поступову трансформацію й навіть наголос на другій частині *уѣ* [9, с. 171–172].

Спираючись на матеріал сучасної української мови й писемні пам'ятки, мовознавець доходить висновку про неоднорідність вимови цього звуку, а саме: «... у складі, за яким ішов склад м'який, і дуже часто в кінці слова, це був на самому ділі звук *é* (м'яке *е*), схильний розширяться в дуже широке м'яке *ä* (близьке до *я*), але перед твердими складами ... іноді в кінці слів ... чулось м'яке *ö* (звук близький до *ё*)» [9, с. 199].

Далі А. Кримський поступово реконструює історію м'якого *ä*, яке в XII–XIII ст. змінилось в *äi* (або в *jäi*), а потім поступово в дифтонг *ii*, *iэ* *и*. Тільки в XIV ст. з'являється монофтонг *i* (*шесть* < *шійать* < *шість*). Далі лінгвіст відтворює вимову *шесть* як *шість* [9, с. 201 г–201 г].

А. Кримський, досліджуючи сучасні рефлекси давніх звуків *ы* та *и*, відтворив їх звучання: «... в східномалоруських наріччях ... маєм один середній звук *и*, більш м'який, ніж *ы*, і більш твердий, ніж *и*. В західномалоруськом наріччі ми чуємо ... лише один звук, але він зовсім твердий і схожий руському і польському звукам *ы*» [9, с. 208 г].

П. Бузук досліджував історію *г* в найдавнішу добу української мови й порівнював його з латинською *g* вибуховою, що в XI ст. починає звучати як *h*, мовознавець характеризує його як протяжний і знаходить паралелі в білоруській мові [3, с. 55]. У «Нарисах історії української мови» учений висуває гіпотезу про межування чехів та українців у давні часи й наводить приклади зміни «вибухового *g* на фрикативне (протяжне) *h* (чеське *hlava*, українське *голова*, блр. *галава*)» [5, с. 29–30].

К. Німчинов зараховує заміну ненаголошеного *у* та приголосного *в* до пам'яток XI ст., називає її особливою рисою української мови. Мовознавець указує на особливу вимову приголосного *в* та ненаголошеного *у*: «У російській *в* вимовляється при наближенні нижньої губи до передніх верхніх зубів (губно-зубна вимова), тим часом як у українській для вимови *в* зближуються самі зуби, що випинаються дещо вперед (губно-губна вимова). А щодо вимови *у* губи займають дуже подібне становище...» [10, с. 61]. Детальну характеристику дає мовознавець під час вимови звуків *ы* та *и* в праслов'янській: «Вимова *і* не була такою вузькою, звук *ы* вимовлювано в такий спосіб: середня спинка язика дугасто піднімалася до переднього піднебіння» [10, с. 57–58].

Висновки. Отже, в інтерпретації українських мовознавців – представників історичного методу – реконструкція архетипів і фонетичних законів мала субстанціональний характер. Специфіка їхніх розвідок полягала в буквальному трактуванні мовних фактів минулого. Як правило, учені намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов.

Перспективи подальших розвідок ми бачимо в поглибленому вивченні ролі фонетичного закону й аналогії в науковому доробку відомих українських мовознавців зазначеного періоду.

Література:

1. Богородицкий В.А. Лекции по общему языковедению (1915). Основные факторы морфологического развития языка. Замечания по семасиологии / В.А. Богородицкий // Хрестоматия по истории русского языкознания / под ред. Ф.П. Филина. – М.: Высш. школа, 1973. – С. 442.
2. Бузук П.А. Очерки по психологии языка / П.А. Бузук. – Одесса: Типография «Техникъ», 1918. – 140 с.
3. Бузук П.О. Коротка історія української мови: вступ і звучання / П.О. Бузук. – Одеса, 1924. – 60 с.
4. Бузук П.А. Асноўная пытанні мовазнаўства: [падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў] / П.А. Бузук. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 123 с.
5. Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П.О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
6. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В.А. Глушенко; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; відп. ред. О.Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка (из истории и методологии сравнительного языкознания) / Б. Дельбрюк; пер. с нем.; общ. ред. С. Булича. – 2-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.
8. Журавлёв В.К. Диахроническая фонология / В.К. Журавлёв. – М.: Наука, 1986. – 232 с.
9. Крымский А.Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья / А.Е. Крымский. – М., 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – 1907. – С. 16–200.
10. Німчинов К. Український язик у минулому і тепер / К. Німчинов. – 2-е вид. – К.: Державне вид-во України, 1926. – 90 с.
11. Остгоф Г. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» / Г. Остгоф, К. Бругман // Зве-

гинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звегинцев. – 3-е изд. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – 1964. – С. 187–198.

12. Постовалова В.И. Историческая фонология и её основания: Опыт логико-методологического анализа / В.И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
13. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині / Є. Тимченко // Історія української мови : [хрестоматія] / упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38–48.

Пискунов А. В., Тищенко Е. А. Фонетический закон и аналогия в научных трудах украинских языковедов

Аннотация. Статья рассматривает вопросы изучения фонетических условий, при которых совершались те или иные звуковые изменения. Основное внимание

уделяется фонетическому закону и аналогии как в теоретическом, так и в практическом аспектах на материале работ украинских ученых – представителей исторического метода.

Ключевые слова: фонетический закон, аналогия, фонетические условия, реконструкция архетипов.

Piskunov O., Tyshchenko K. Phonetic law and analogy in the Ukrainian linguists' works

Summary. The article considers the study of the conditions under which phonetic changes occur. Special attention is paid to phonetic law and analogy both theoretically and practically on the material of the Ukrainian linguists' studies – representatives of the historical method.

Key words: phonetic law, analogy, phonetic conditions, reconstruction of archetypes.